

RECENSIES - RECENSIONS - BOOK REVIEWS

PATRICE DARTEVELLE, CHRISTOPH DE SPIEGELEER (RED.)

De geschiedenis van het atheïsme in België
s.l., Liberas, 2021, 251 p.

Dit boek, dat tegelijk ook in het Frans werd uitgegeven, behandelt de geschiedenis van het atheïsme in België. Het is een gezamenlijk initiatief van Liberas, het Centrum voor de geschiedenis van het vrije denken en handelen, en de *Association belge des Athées*.

Het atheïsme is een specifieke stroming binnen de maatschappelijke groep die zich als niet-gods-dienstig definieert. De atheïst is een materialist en wijst het bestaan van God en van de ziel af. Het atheïsme is, zo blijkt uit dit boek, een relatief recent fenomeen van maatschappelijke betekenis. De opkomst ervan valt te situeren na 1850, al waren er voordien ook wel atheïsten, maar de groep was ofwel erg beperkt van omvang ofwel uitten atheïsten zich niet als zodanig. In het algemeen kon het atheïsme op niet veel maatschappelijke achting rekenen, maar in het Ancien Régime stelden atheïsten zich nog bloot aan vervolging of zelfs de dood, niet alleen omdat ze de religie en de erop gebaseerde politieke orde fundamenteel in vraag stelden, maar ook omdat atheïsten geacht werden immoreel (en dus gevaarlijk) te zijn. Dit boek toont aan dat de associatie tussen atheïsme en immoralisme ook in de negentiende en zelfs in de twintigste eeuw nog doorleefde.

Op één hoofdstuk na, van de hand van Anne Staquet die het atheïsme conceptualiseert en aandacht besteedt aan de periode voor 1800, focust het boek op de negentiende en twintigste eeuw. In korte hoofdstukken wordt het atheïsme bekeken in het academische milieu, in de vrijzinnigheid, in de vrijmetselarij, in de politiek en in het –artistiek-literaire milieu. Vele hoofdstukken hebben een eerder essayistisch karakter en zijn vaak gebaseerd op eerder onderzoek van de auteurs, waarbij de focus nu heel specifiek op het atheïsme wordt gericht. Verder blijkt dat ouder onderzoek, bijvoorbeeld

dat over de vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw geschreven in de jaren 1970, 1980 en 1990, nog steeds waardevol is. Het werk heeft een interdisciplinair karakter: behalve historici dragen ook filosofen, kunsthistorici, literatuurwetenschappers, filologen en een fysicus ertoe bij.

Welk beeld schetst dit boek nu van het atheïsme in België? Een eerste vaststelling is dat het een fenomeen was dat zich eerder aan de marges van partijen en bewegingen situeerde dan binnen de hoofdstroom. Dat was zo in de politiek, waar atheïsten vooral te vinden waren bij de communistische partij (waar twee bijdragen in deze bundel aan gewijd zijn: behalve de partij wordt ook de figuur van Bob Claessens belicht) en bij de anarchisten, minder bij de socialistische partij en zeker bij de liberale partij. Bij deze laatste was, enigszins merkwaardig, het materialisme dat samenging met het atheïsme vaak een punt van kritiek. Ook in de georganiseerde vrijzinnigheid/*laïcité* of de vrijmetselarij was het atheïsme niet de hoofdstroom. Dat valt te verklaren door het feit dat het atheïsme velen te radicaal was en kiezers of potentiële leden kon afschrikken en ook, zo leert de transversale lectuur van dit boek, omdat de band met het immoralisme nog lang werd gelegd.

Een andere opmerkelijke vaststelling is dat een aantal overtuigde atheïsten priester geweest was of in het traject naar het priesterschap gezeten had. Dat was het geval voor de jezuïet Renard in de late negentiende eeuw, voor de tweede directeur van het *Institut d'Histoire du Christianisme* aan de ULB Jean Hadot en voor de bekende Gentse hoogleraar Etienne Vermeersch die zich publiek profileerde als een actief atheïst.

Dit boek stelt een aantal intuïties in vraag. Zo was het atheïsme in de universiteiten door de band niet in de eerste plaats te vinden in de faculteit Wetenschappen, zoals men zou kunnen vermoeden, zeker in de negentiende eeuw, maar eerder

bij de filosofen of sommige sociale wetenschappers. Uitzondering is de ULB in de twintigste eeuw, waar in de faculteiten Wetenschappen en Toegepaste Wetenschappen een impliciet atheïsme de toon aangaf. De studenten uit een aantal Brusselse en Waalse athenea waren hier al langer mee vertrouwd.

In de tweede helft van de twintigste eeuw lagen de zaken dan weer wat genuanceerder, zoals aan de Rijksuniversiteit Gent waar binnen de faculteit Letteren en Wijsbegeerte in de jaren 1960 een nieuwe afdeling werd opgericht om leraren moraal ('zedeleer') voor het hoger secundair onderwijs op te leiden toen die cursus na de schoolstrijd definitief bestaansrecht had verworven in het officieel onderwijs. De afdeling werd opgericht door uitgesproken atheïsten, maar heette *moraalwetenschap* en niet moraalfilosofie. Bedoeling was immers om de niet-confessionele moraal een solide universeel fundament te geven, dat gevonden werd in de wetenschap. Klinkt hier niet impliciet ook het verwijt van immoralisme door in die zin dat wanneer een moraal geen fundament vindt in de godsdienst een gepast alternatief moet worden gezocht? Niet iedereen was het hier overigens mee eens. Zo funderde de Brusselse hoogleraar filosofie Leopold Flam zijn atheïsme niet op wetenschappelijke maar op filosofische gronden en legde hij daarbij heel expliciet de band met het denken van Baruch Spinoza. Het is overigens merkwaardig dat deze Nederlandse filosoof in dit boek, behalve in de bijdrage over Flam, nauwelijks aandacht krijgt, waarbij de vraag kan worden gesteld of hij door atheïsten in België niet werd gereceptioneerd.

Dit boek is een geslaagde poging om het fenomeen atheïsme een plaats te geven in de Belgische geschiedenis, waarbij zowel aan Noord als Zuid aandacht wordt besteed. Ondanks het expliciete engagement van een aantal van de auteurs blijft de benadering afstandelijk-wetenschappelijk.

Toch blijft de lezer na de lectuur met vragen zitten zoals over de paradox dat, zoals Anne Staquet opmerkt in haar inleiding, België 'vandaag

bekend (staat) als een bolwerk van het atheïsme' (p. 17), maar dat anderzijds het atheïsme een fenomeen was dat zich aan de marges van bewegingen en partijen bevond. Wellicht is de verklaring dat het atheïsme vaak niet duidelijk geconceptualiseerd wordt en niet altijd terecht, zoals dit boek aantoont, op één lijn wordt gesteld met vrijzinnigheid/*laïcité*. Caroline Sägeser legt in haar bijdrage over het *Centre d'Action Laïque* (en hetzelfde kan wel worden gezegd van de georganiseerde vrijzinnigheid in Vlaanderen) goed uit dat die vooral ijverde voor de institutionele gelijkberechting van de georganiseerde vrijzinnigheid met de erkende godsdiensten en voor het vrij onderzoek en zich afzette tegen dat wat vrij onderzoek in de weg stond. Met dit brede, eerder institutionele programma konden atheïsten, die, zoals dit boek aantoont, niet erg gericht waren op institutionalisering, ook hun voordeel doen.

Dirk Luyten

PIERRE-ALAIN TALLIER, MARIE VAN EECKENRODE, PATRICIA VAN SCHUYLENBERGH (DIR.)

Belgique, Congo, Rwanda et Burundi. Guide des sources de l'histoire de la colonisation (19e-20e siècle). Vers un patrimoine mieux partagé!

Turnhout, Brepols, 2021, 2 volumes, 2294 p. (également disponible en open access sous forme d'ebook)

Dans le vaste mouvement mondial de questionnement décolonial, le passé de la Belgique en Afrique centrale connaît un regain d'intérêt au sein de la société civile. En témoigne la constitution en 2020 d'une Commission parlementaire spéciale « Congo - passé colonial », et l'insistance des experts mandatés sur l'importance d'un état des archives concernant ce passé dans une perspective « de partage du patrimoine et de connaissance » (p. 20). Le Guide recensé (une initiative de longue haleine antérieure à ces recommandations) était donc très attendu et comble un véritable manque, car contrairement aux efforts concernant l'historiographie réalisés pour le Rwanda (d'Hertefeldt et de Lame, 1987), le Congo belge (Vellut, 1996), et les archives filmées (Van Schuylenbergh et Zana, 2010), il n'existait jusqu'à présent aucun aperçu global des sources archivistiques sur la colonisation belge conservées en Belgique.